

Kéri Katalin

Miguel Unamuno emlékezete

(1864-1936)

**Az MTA Pedagógiai Bizottsága Neveléstörténeti Albizottsága
és a Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya
felolvasóülése**

Budapest, 2003. december 3.

„Milyen nyelven tud?” – kérdezte életem első spanyol óráján a kiváló nyelvész, Fülel-Szántó Endre.
„Franciául...” – feleltem bizonytalanul.
Erre ő elővett a táskájából – mely mindig tucatnyi idegen nyelvű könyvet rejtett –
egy kopott, francia nyelvű kötetet.
„Jövő héten ebből referál, mindegy milyen nyelven” – mondta.
Unamuno gyermek- és ifjúkora volt a mű témája.
„Ki az az Unamuno?” – gondoltam kétségbeesett diákként, de hangosan egy szót sem mertem szólni...

Unamuno életútja

Unamuno, a baszk tudós, aki 1864-ben született Bilbaóban, az egyetemes művelődéstörténet kimagasló alakja. A filozófia és a nyelvészet iránt érdeklődők éppúgy meríthetnek műveiből, mint a pedagógiai kérdésekkel foglalkozók vagy a jó irodalmi művek kedvelői. Életrajzát nem nehéz rekonstruálni, hiszen terjedelmes életműve jórészt biográfiai ihletettségű.¹ Ám leveleiből, költeményeiből és naplóiból nem egy határozottan körvonalazható személyiség bontakozik ki előttünk, alakját valamilyen homály lengi körül, felhők és elmosódó körvonalak nehezítik megismerését.² Gyermekkorát beárnyékolta apja korai halála (1870) és a szülővárosát is érintő 2. karlista háború. 1880-ban, tizenhat évesen Madridba ment egyetemre, ahol előbb licentiatusi, majd doktori fokozatot szerzett (1884). Bilbaóból magával vitte a spanyol fővárosba szülőföldje, Baszkföld szeretetét, a katolikus hitet és csillapíthatatlan tudásvágyát. Egyetemi évei alatt rengeteget olvasott, tanult, a filozófia különböző irányzataival ismerkedett, irodalmi és filológiai tanulmányokat folytatott. Doktori értekezését 20 éves korában nyújtotta be a baszk nép eredetéről és őstörténetéről.³

Később úgy emlékezett vissza életének ezen időszakára, hogy „faltam a könyveket, főként 16 és 26 éves korom között.” 1884 és 1891 között újra Bilbaóban élt, és magánoktatással foglalkozott. Ebben az időben bontakozott ki publicisztikája. Magasszintű klasszika-filológiai műveltségének köszönhetően 1891-ben a Salamancai Egyetem Görög Nyelvi Tanszékének vezetője lett, 1900-ban pedig az intézmény rektora. „Egy elszegényedett, csupán jogi, bölcsész- és orvosi karral rendelkező egyetemre érkezett 1891-ben Unamuno, hogy szimbolikus hírnevét és a hagyományok dicsfényét megőrizve életre keltse Salamancát.”⁴ Vezetése alatt az egyetem nagy fellendülést élt meg. Unamuno mint a latin-ógörög-castellano nyelv összevetésével foglalkozó nyelvész, mint író és mint a monarchia ellen cikkező publicista vált híressé ebben az időben. Több, a neveléstörténet szempontjából értékes műve született e korszakában, például a rendhagyó módon, regény formájában írott „Szeretet és pedagógia” (1902) valamint az „Emlékek a gyermek- és ifjúkorról” (1908) című művek. 1900-ban választották rektorrá, abban az időszakban, amikor Spanyolországot öldöklő politikai csatározások osztották meg. Az európai műveltségű ifjú rektor Salamancába a liberális gondolatiság frissességét vitte el.⁵

1904-ben monarchia-ellenes írásai és politikai megnyilatkozásai miatt elmozdították rektori állásából, ami jelentős ellenállást váltott ki politikai körökben és a sajtó hasábjain. Luis Moldonado, José Ortega y Gasset és mások emelték fel szavukat a salamancai tudós érdekében.⁶ Ezt követően jó ideig bölcsészkar dékán és rektorhelyettes volt. 1923-24-ben a Primo de Rivera-féle diktatúrával került szembe, szenvedélyes hangú nyilatkozatban ítélte el ugyanis a katonai stílusú erőszakot, kifejtve például diákjainak azt, hogy mindez nem egyenlő az értelemmel, a műveltséggel, a férfiassággal: „Mert az akarat racionális és intelligens. És emberi. Az *emberi* nem egyenlő a férfiassággal. Nem csak a férfinak lehet akarata és intelligenciája. Az akarat és az értelem nem csupán férfitulajdonosság. Ezek a nemi különbségektől független dolgok. Spanyol diákok, ne sülly-

lyedjete a nyers érzékiség és a macho birkapásztör szintjére... Az értelmiségnek kell megmentenie a hazát... Napjainkban mást nem hallunk, mint a barbárság hazugságának rajongó dicséretét... Hirdessétek, hogy nincs érték, nincs energia, nincs akarat, nincs hazafiság értelmiség nélkül.”⁷ Nyilatkozatát a *La Tribuna* című lapban is közzétette, emiatt 1924 februárjában Fuerteventura szigetére száműzték. Nem sokkal később ugyan lehetősége lett volna visszatérni hazájába, de – hogy a diktatúra továbbélése ellen tiltakozzon – 6 éves önkéntes franciaországi száműzetésbe vonult (Hendayébe).

1930-ban Primo de Rivera diktátor lemondott, így egy évvel később, a köztársaság idején Unamuno újra visszatért Salamancába, ahol nem csupán a rektori címet nyerte el megint, de a város tiszteletbeli polgármestere és nagyrabecsült lakója lett. Az 1931-32-es tanévnyitón lelkesítő ünnepi beszédet tartott: „Az egyetem egyszerre egység és egyetemesség. Az egyetemesség maga a kultúra; az egység az egyetemesség hatalma, amely etimológiailag a katolicizmussal egyenlő... Most bizonyos, Spanyolországot megosztó, felforgató legendák azzal érvelnek, hogy akik ellenzik a monarchiát, azok nem liberálisok, hanem bomlasztó elemek. Én mondom nektek: egyetemünk nem satnyulhat el a kormányforma miatt... Nektek a lélek, a kultúra és a tudomány munkáisaivá kell válnotok... A próbatétel napjai jönnek, s e napok során, hallgatóim, ki kell kovácsolnotok fegyelmezettségetek kohóját. Az újjászületés, a harc napjai jönnek; a szabadságért, az egyenlőségért, a testvériségért, a hitért, a reménységért, a felebaráti szeretetért folytatott harc napjai, hit a szabadságban, szabadság a hitben, mert a hit – ahogyan Szent Pál mondta – nem más, mint önkéntes szolgálat; reménység az egyenlőségben, egyenlőség a reményben és a testvériségben. Harcolnunk kell a kultúra szabadságáért, a műveltség, a testvérré válás és a testvériség szabadságáért, hogy egyszerre dobbanjon a szívünk, s egy nyelven beszéljünk. Itt vagyunk mi, az egyetem integrált működését megvalósító négy kar professzorai, akik az egészséget, a természettudományt, a humanitást és az igazságot képviselik. Továbbra is a politikai különbségek és megosztottság nélküli Spanyolország történelmét őrizzük, mivel minden más esetleges és átmeneti. A kultúra kormányformák felett áll, s azok nem változtathatják meg a kultúra értékeit. Öfelsége, a szuverén és egyetemes Spanyolország nevében a Salamancai Egyetem 1931-32-es tanévét megnyitom. A mi Urunk világosítson meg bennünket, hogy kegyelmében részesülve szolgálhassuk a köztársaságot, a mi közös anyánkat, hazánkat.”⁸ 1934-ben élethossziglani rektorra nevezték ki, de az 1936-ban kitört polgárháború idején újra megfosztották rektori tisztjétől. Ez amiatt történt, mert Unamuno 1936. október 12-én (az Újvilág felfedezésének évfordulója alkalmából tartott ünnepnapon) a Salamancai Egyetemen felszólaló Millán Astray tábornok értelmiségieket, baszkokat, katalánokat gyalázó beszéde nyomán váratlan és igen szenvedélyes válaszbeszédet tartott. Ennek híres sorai így hangzottak el: „Ez itt az értelem szentélye, és én ennek a főpapja vagyok. Önök azok, akik e szent helyet megszenteltelenítik. Bárhogy szóljon is a mondás, én mindig próféta voltam saját hazámban. Önök győzni fognak, de nem meggyőzni. Győzni fognak, mivel több, mint elegendő brutális erejük van, de meggyőzni nem, mert meggyőzni annyi, mint rábeszélni. Ahhoz pedig, hogy rábeszéljenek, arra lenne szükségük, ami önöknek nincs – észre és igazságra a harcban. Feleslegesnek tartom, hogy a lelkükre beszéljek: gondoljanak Spanyolországra. Kész, végeztem.”⁹ Ezt követően Unamunót – a spanyol tudományos élet és felsőoktatás egyik legkiemelkedőbb alakját, aki még megérhette, hogy Salamancában Unamuno tanszéket alapítottak – házi őrizetbe zárták, és ugyanebben az évben érte utol a halál is.

Gyermek- és ifjúkori emlékei

Unamuno életművének pedagógiatörténeti jelentősége nagyon sokrétű. Monumentális és rendkívül gondolatgazdag írói hagyatéka különösen sok adalékot tartalmaz a gyermekkortörténet, illetve a felsőoktatás-történet, az egyetem eszméje kapcsán.

Több munkájában részletesen írt például saját neveltetéséről, színes és izgalmas körképet vázolva a 19. század végének bilbaói és madridi iskoláiról, az ottani tantárgyakról és nevelési módszerekről. 1908-ban jelentette meg visszaemlékezéseit gyermek- és ifjúkorára vonatkozóan.¹⁰ E műve a neveléstörténet értékes forrása. Visszaemlékezéseinek laza füzére a századvégen folyamatosan napvilágot látott a spanyol sajtóban, ám az igazi sikert és olvasottságot az egybegyűjtött írások adták. Nem csupán városának és korának, de lelkének „tájképei” is tükröződnek ebben a műben. Bár az írás látszólag könnyed, mégis benne sűrűsödik az a „tragikus életérzés”, amely ön-maga és a világ megismerése során elfogta az érzékeny lelkű gondolkodót. 1920-ban ő maga azt írta egyik barátjának, hogy e mű a „leghevesebb dráma”.

Legkorábbi emléke egy édesapjával kapcsolatos jelenet volt a kisgyermekkor éveiből: apjánál vendégségben járt egy francia férfi, és Unamuno ekkor szembesült vele, hogy vannak olyan emberek is a világban, akik nem az ő nyelvét beszélik. Felnőtt nyelvészként erre úgy emlékezett, hogy akkor mozdult meg valami a lelkében, amit „filológus-hivatásnak” lehet nevezni.¹¹ Írása bepillantást nyújt az egykori alsó- és középfokú iskolák világába, ahol gyakran suhogott a nádpálca, ahol a fiúkat „pulykakakasoknak” hívták a tanítók, akik, természetesen maguk is mindannyian viseltek valamilyen ragadványnevet (például egyik, folyton kámforszagot árasztó tanítójukat „Don Higiénianak” hívták a diákok.)¹² Unamuno úgy gondolta, hogy a gyermekközösségben nevelkedni mindennél jobb iskola volt számára, mert a közös csínytevések, játékok, de még a verekedések is maradandó és fontos élménynek bizonyultak.

Memoárjában csakúgy, mint számos újságcikkében kifejtette, hogy a gyermek igazi művész, kreatív egyéniség, aki játékaiban, verseiben, képzeletében, humorával újratereinti és egységében érzékeli a világot. „Minden gyermek művész, és akkor is annak kellene maradnia, ha felnő...”, „Nincs az az író, aki mesésebbet alkotna, mint az élő gyermeki nyelv...”, „Amikor felnövünk, elveszítjük gyermekkori humorérzékünket. A város ostobasága eltompítja a lelkünket...” – efféle mondatokat vetett papírra emlékezésében.¹³

Unamuno részletes, akár néprajztudományi szempontból is értékelhető leírásokat adott gyermekkorra ünnepeiről, a karácsony, a Háromkirályok, a karnevál, a Nagyhét, az elsőáldozás számára felejthetetlen pillanatairól. Leghosszabban és legélénkebben azonban nem ezekről számolt be a negyvenes éveiben járó tudós, hanem arról, amikor 1874-ben a karlisták ágyúkkal lötték Bilbaót. (Erről a témáról külön műben is megemlékezett, „Paz en la guerra” címmel.)

1875-től középiskolásként ismerkedett a világgal, erről így írt: „Elkezdtek tanulni azt a nyelvet, amit a papok használtak a misén, és kezdtük megismerni azokat a dolgokat, amik a világban történtek. Betűket és nem számokat kezdtünk szorozni és összeadni, valamint tanultuk az összes, a világban csak létező állat és növény nevét; megtanítottak úgy viselkedni, mint a felnőttek, és az osztályfőnökünk magázott minket; házi feladatokkal láttak el bennünket, és megtanultunk könyvekkel a hónunk alatt járkálni az utcán.” „A kamaszkor alapvetően vidám kor kellett volna, hogy legyen, ám az én fekete ruhás latintanárom alakja, az [ajtóra kifüggesztett] ragozási táblázat és a rendhagyó igék szomorú emlékké teszik az egészemet...”¹⁴ – vallotta a felnőttként kiváló nyelvészérett Unamuno. Egyetemi professzorként teljesen elítélte gyermekkorai iskoláinak magoltató módszereit, és azt, hogy a kollégiumokban a fegyelem volt leginkább uralkodó. A történelem tanulásának máig keveset változott módjáról Unamuno így emlékezett: „Hányingerem volt a népek jövés-menésétől, a furcsa nevektől, a csaták, rokonok, örökségfelosztások sorolásától. Királyok jöttek, és olyan gyorsan megölték őket, hogy nem volt idő sajnálkozni a haláluk miatt, mint aho-

gyan arra sem volt idő, hogy megismerjük őket, és az ember szinte azt kívánta, bárcsak lett volna vége valamennyi uralkodónak egyszerre, bár ölték volna meg mindet egyetlen egy nagy csatában. Aztán végül el sem jutottunk a francia forradalomig, mert a kínaiak, perzsák, káldeusok annyi időt elvettek. Ebből később arra jutottam, hogy a történelmet napjainktól visszafelé kellene tanulni.”¹⁵

Unamuno kedvenc tárgyai közé tartozott viszont a költészet és a retorika, visszaemlékezései és újságcikkei is telis-tele vannak romantikus és filozofikus költeményekkel és idézetekkel, és irodalomtörténeti munkái mellett színpadi művei és önálló versei is nagy hírnevet hoztak számára. A 98-asok nagy nemzedékéhez tartozó tudós a gyermekek világát, a gyermeki lelkiületet is elsősorban az irodalom, főként a költészet felől próbálta megközelíteni. Spanyol és angol gyermekverseket vizsgált és elemzett, és e kutatásait egészítette ki saját gyermekkori tapasztalataival. Egy késői újságcikkében ezt írta: „A gyermek teremtő magányosságban él a többi gyerek között, létrehozva és megálmodva saját külön világát; nem helyhez és időhöz kötötten él, és nem is úgy álmodik. A végtelenségben és az örökkévalóságban létezik. Az élete nem térben és időben zajlik, nem helyhez és nem időponthoz kötődően él. Tagadja a tér és az idő mértékét. Sem az óra, sem a kalendárium nem uralkodik felette.”¹⁶

Unamuno több írásában és beszédében is kérte a pedagógusokat, hogy értékeljék a gyerekek, a tanítványok egyéniségét, tiszteljék a növendékek kreativitását, és amennyire tudják, őrizték magukban a gyermeket, aki ártatlan, őszinte és rosszindulat nélküli. A polgárháború kitörése után a gyerekek nevében többször is felszólította a harcoló feleket, hogy szüntessék be az agressziót.¹⁷

Gondolatai az egyetem eszméjéről

Unamuno salamancai éve alatt rendszeresen írt az egyetem rendeltetéséről, konferencia-előadásokban és újságcikkekben fejtette ki gondolatait a felsőoktatás helyzetéről. 1899-ben például a *Revista Nueva* című lap hasábjain közölte a „De la enseñanza superior en España”¹⁸ című cikksorozatot, 1914-ben pedig „Lo que ha de ser un rector en España” címmel publikálta eszméit.¹⁹ 1899-es cikksorozatában – melyet Spanyolország vesztes gyarmati háborúja utáni, az ország lelkiállapotát is tükröző, kiábrándult hangulatban írt – több lényeges problémára irányította rá a figyelmet. A dogmatizmus, a szektásság, a bárdolatlanság, a militarizmus volt szerinte hazája helyzetéért leginkább felelős. A spanyol tudományosság hiányáról, a közoktatás és a felsőfokú képzés csődjéről számolt be írásaiban Unamuno. Lesújtó kritikát mondott az egyetemi oktatókról, akik szerinte pusztán megélhetést nyújtó helynek tekintik az egyetemet, akik nem hajlandók egymással együttműködni, mindentől és mindenkitől függetlenül, saját kényük-kedve szerint tartják előadásait. „Az egyetemi oktató-mivolt voltaképpen hivatali tisztség, sajátos létmód. A szinte vallási elhivatottság hangoztatása nem több üres szólamnál. A fontos az, hogy kifogjanak egy jó állást, egy biztos pozíciót, hogy egy tanszék *tulajdonosaivá* váljanak... (...) S ha egyszer kezünkbe kaparintottuk a javadalmat, akkor aztán ihaj-tyuhaj! Vannak egyetemi oktatók, akik alig olvasnak; sokan akadnak, akik folyékonyan csak spanyolul tudnak olvasni. S akad olyan is, aki az órán azt bizonygatja, hogy a szocializmus csak a műveletlen népek körében terjed.”²⁰

Kemény hangon szólt azokról a módszerekről is, ahogyan az egyetemi előadások folynak. A tudományok szempontjából elvetendőnek tartotta a diákokra nem figyelő, gramofon-módjára szövegeket hadaró előadókat, ehelyett a szemináriumi foglalkozásokat ajánlotta, amelyek a diákok öntevékenységén nyugszanak. „A szeminárium azonban tudományos műhely, a mi egyetemünk pedig nem tudományokat, hanem tantárgyakat oktat, ami nem csekély különbség” – írta, és személyes példái közül az alábbi idézte fel: „Valamennyi professzorom közül, akik valaha is tanítottak engem, a legszívesebben arra a bölcsészkar professzorára emlékszem vissza, aki a legkeve-

sebbet *tantárgyáról* beszélt, és ez a tantárgy pontosan ugyanaz, amit később én is tanítani kezdem. Híres módszere abban állt, hogy megtiltotta az összes nyelvtankönyv használatát, és a görög nyelv oktatását oly mértékben leegyszerűsítette, hogy a második tanév befejezése után még szó-tárral sem tudott senki sem fordítani, a legjobb tanulót is beleértve. (...) Ennek ellenére ő volt az, aki megszerettette velem e *tantárgyat*, melyből ma élek. (...) Áradt belőle a hellén szellem, habár tárgyával nem sokat törődött; ember volt ő a javából, s ez többet ér, mintha valaki egyetemi professzor.”²¹

Éppen ezek miatt a gondolatok miatt Unamuno többször leírta azt is, hogy az oktatási reformok, tantervi változtatások nem hozhatnak igazi eredményeket mindaddig, amíg a tanárok nem módosítják a saját szellemüket, mert az igazi változásokhoz nem minisztériumi tervek, hanem diákjaik és a tudományok iránt elkötelezett, kreatív és lélekben erős tanárok szükségesek. Kora számos más, kiemelkedő gondolkodójához hasonlóan elítélően szólt a „specialistákról”, azokról, akik egy-egy tudományos részterület „szakértőiként” nem rendelkeztek rálátással az Egészre, folytonosan analizáló vizsgálódásaik közepette megfeledkeztek a szintézisről.

Unamuno külön fejezetet szentelt a haza-fogalom meghatározásának és az életcél kibontásának. Mint egyéb műveiből is, úgy a felsőoktatást jellemző cikkeiből is kiderül, hogy azt gondolta, Spanyolország felemelkedéséhez és virágzásához éppúgy, mint az egyén boldogulásához transzcendens cél szükséges. Egy vallásbölcselet idézve így fogalmazott: „A Nyugat sohasem fog beletnyugodni abba, hogy nincs már életcélja, így aztán nyugta sem lesz!”²² És ezt írta még: „... ugyan mi egyéb adna nekünk végcél, életcél, ha nem a tudat, a közös szellemiséget formáló tudat? Az élet eszményét és az önmagunkban való hitet csakis úgy tudjuk megalkotni, ha megismerjük önmagunkat és a világot körülöttünk. (...) Egy nemzet csakis úgy élhet, ha beépül a többi nemzet szervezetébe; nem támadó vagy védekező jellegű háborús szövetség, családi paktumok, politikai szövethatárok révén, hanem a szellem bensőséges szálaival kell a többihez kötődni. (...) Ha nem alkalmazkodunk az európai környezethez, nem lesz hazánk; alkalmazkodni pedig nem úgy kell, hogy eszméket importálunk Európából, miket azután – a vámilletékből következő felárral – értékesítünk itthon, hanem úgy, hogy mi tanulunk meg eszméket gyártani, vagyis kialakítjuk magunkban az eszmeterepítés képességét, és a bazárok helyett inkább eszme-műhelyeket hozunk létre. Ehhez pedig arra van szükség, hogy mozgósítsuk népünk minden alkotóképességét, s mielőtt elvetnénk a kintről behozott magvakat, előbb jó mélyen forgassuk meg saját szellemi talajunkat, így aztán e magvakból végül a mi gabonánk kel ki.”²³

Összegző gondolatok

2004-ben 750 éve lesz annak, hogy X. Bölcs Alfonz, Kasztília és León nagy királya a Salamancai Egyetem részére kiadott Magna Chartájában megerősítette működésében a jeles intézményt. Salamanca, a „Tormes-parti Athén” nagyszerű tudósok egész sorát adta a világnak, és innen vitték az európai tudományosság magvait Latin-Amerikába is. 2004-ben lesz 140. évfordulója annak, hogy megszületett Miguel Unamuno, aki egész életében szenvedélyesen harcolt világa és hazája különböző problémáinak megoldásáért, tanárként és rektorként pedig a Salamancai Egyetem régi, nagy hírnevének visszaállításáért. Filozófiája, pedagógiai gondolatai nem elvont elmélkedések, hanem valódi, hús-vér emberekről szóló tanítások. Műveiből sokat tanulhatunk hazafiság, európaiság, kutatói lét és életeszmény vonatkozásában. Gondolatait – melyek a két világháború közötti Magyarországon nem voltak ismeretlenek a Nyugatosok körében – érdemes megismernünk, mert írásaival fontos forrásokat nyerhet a nevelés- és művelődéstörténet, eszmetuttatásaiból sokat meríthet mindenki, aki a világ teljesebb megismerésére vágyakozik.

JEGYZETEK

- 1 Életrajzával kapcsolatosan I.: Gullon, Ricardo: Autobiografías de Unamuno. Gredos, Madrid, 1964.; Blanco, Manuel García: En torno a Unamuno. Taurus, Madrid, 1965.; Csejtei Dezső: Utószó. In: Unamuno: A tragikus életérzés. Európa, Budapest, 1989. 345-353. o. A róla szóló művek alapos bibliográfiáját I.: <http://jaserrano.com/unamuno/bibliograf.html> (2003. 11. 25.)
- 2 Miguel de Unamuno: Obras Completas I. Bevezető tanulmány. Biblioteca Castro, Turner, Madrid, 1995. IX. o.
- 3 Csejtei: Utószó i. m. 347. o.
- 4 Rodríguez, L. E. Bezares – Rodríguez G. A.: Salamanca en las Españas. In: La Universidad de Salamanca I. Trayectoria historia y proyecciones. Salamanca, 1989. 423. o.
- 5 Szilágyi István: Salmantica docet. = Valóság, 1997/7. 85. o.
- 6 Obras completas I. i. m. X-XI. o.
- 7 Arco López, V. del: El siglo XX. 1: 1900-1936. In: La Universidad de Salamanca I. Trayectoria historia y proyecciones. Salamanca, 1989. 254. o. Idézi: Szilágyi István i. m. 85. o.
- 8 Uo. 284. o. Idézi: Szilágyi István i. m. 86. o.
- 9 Idézi: Csejtei Dezső i. m. 348. o.
- 10 Unamuno, Miguel de: Recuerdos de niñez y de mocedad. In: Obras Completas VIII. Autobiografía y recuerdos personales. Escelicer, Madrid, 1966. 97-169. o.
- 11 Uo. 97. o.
- 12 Uo. 100-101. o.
- 13 Uo. 114-116. o.
- 14 Uo. 131-133. o.
- 15 Uo. 136. o.
- 16 Unamuno, Miguel de: El día de la infancia. = Ahora, 1936. junio 12. 1104. o.
- 17 Delgado, Buenaventura: Historia de la infancia. Ariel, Barcelona, 1998. 173. o.
- 18 A felsőoktatás helyzete Spanyolországban. Magyarul megjelent: Ész – Élet– Egzisztencia I. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét. Szerk.: Csejtei Dezső, Dékány András, Simon Ferenc. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1990. 277-308. o. Ford.: Csejtei Dezső.
- 19 Benito, Agustín Escolano: Historia de la educación II. Anaya, Madrid, 1985. 360. o.
- 20 A felsőoktatás helyzete... i. m. 283. o.
- 21 Uo. 287-288. o.
- 22 Uo. 301. o.
- 23 Uo. 304. o.

Kéri Katalin
egyetemi docens PTE-BTK TI, Pécs

kerikata@ajk.pte.hu
<http://nstromo.jppe.hu/~carry>

